

ՀԱՅԿԱԿԱՆ

ԵՐԿՈՒ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ (*)

(1918 - 1919)

ԱՐՏԱՇԷՍ ՏԵՐ ԽԱԶԱՏՈՒՐԵԱՆ

1918-ի վերջերը՝ երբ Դաշնակիցներու յաղթանակը որոշ էր, հայերը կը զօրացնէին իրենց քաղաքական գործունէութիւնը: Թէ՛ Հայաստանի Հանրապետութիւնը եւ թէ՛ արտասահմանի հայութիւնը կը կռահէին թէ՛ հաշտութեան վեհաժողով մը պիտի գումարուէր որպէս տրամաբանական արդիւնք կատարուելիք յաղթանակին,

(*) Ներկայ ուսումնասիրութեան միւթ կը կազմէ հայկական գոյգ Պատուիրակութեանց յարաբերութեան հարցը: Զոյգ Պատուիրակութիւններով կ'ուզեմք ակնարկել Պօղոս Նուպար Փաշայի գլխաւորած Ազգային Պատուիրակութեան եւ Աւետիս Ահարոնեանի գլխաւորած Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան: Յարաբերութեան հարցին ուսումնասիրութեան ատեն պարտաւոր եմք անդրադառնալ անոնց կազմութեան, հետապնդած մպատակներուն եւ այս մպատակներուն ստեղծած անխուսափելի քայլումներուն:

Մեր այս գրութիւնը մաս կը կազմէ ընդարձակ ուսումնասիրութեան մը (300 էջանոց), մտերմած Հայաստանի Հանրապետութեան արտաքին քաղաքականութեան (1918-1921): Նպատակ ունիմք ի մօտոյ լոյս ընծայել այդ գործը: Կ'ընենք այս յիշեցումը, պարզապէս լուսաբանելու համար ընթերցողը, որ եթէ աշօտ մնացած մասեր գտնուին այս գրութեան մէջ, անոնց լուսաբանութիւնները կը գտնուին վերոյիշեալ գործին մէջ:

Ազգային Պատուիրակութեան գործունէութեան եւ Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան հետ ունեցած յարաբերութեան վաւերաբանութիւնը ուրախալի է որ պահուած եմ, սակայն տխուր է հաստատել որ ցարդ լոյս չեն տեսած: Կը պահուին Փարիզի Նուպարեան Մատենադարանին մէջ եւ քիւով 50-էն աւելի քաթածրարներ կը կազմեն: Հ.Բ.Ը.Մ.ը հայ ժողովուրդի պատմութեան արդարութիւն ընելու համար կրնայ եւ պէտք է հրատարակէ գտնումք: Առ ի չգոյէ այդ վաւերաբանութիւններուն, ստիպուած եմք օգտագործել քովմտի աղբիւրներ, ինչպէս Հայաստանի Կոչնակը, այդ օրերուն Կոչնակ կամ Կոչնակ Հայաստանի ամուսնով լոյս տեսնող, որ քաւական տեղեկութիւններ կը հաղորդէ:

ուստի տենդագին աշխատանքի կը լծուէին՝ այդ ժողովին՝ հայու-
թեան պահանջները ներկայացնելու համար: Աշխարհազրական
պայմաններու եւ անձնական փառասիրութիւններու պատճառով
հայկական անջատ երկու Պատուիրակութիւններ կը կազմուէին:—
Ազգային Պատուիրակութիւն եւ Հայաստանի Հանրապետութեան
Պատուիրակութիւն:

Ժամանակադրական կարգով Ազգային Պատուիրակութեան
կազմութիւնը աւելի կանուխ ըլլալով, նախ կ'անդադառնանք անոր:

Ա. ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՏՈՒՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

Այս Պատուիրակութիւնը, որ որպէս պետ ունէր Պօղոս Նու-
պար Փաշան, իր գոյութիւնը կը պահէր 1913-էն սկսեալ: Ա. Սա-
տիսեան, որ այդ օրերուն Թիֆլիսի քաղաքապետն էր, այս մասին
կու տայ որոշ տեղեկութիւններ, որոնք շահեկան են: Պաշտեան
պատերազմի բռնկումի օրերուն, 1912 Հոկտ. 2-ին, Գէորգ Զ. Ա-
մենայն Հայոց Կաթողիկոսը կը դիմէր Նիքոլա Բ. Յարին՝ Թրքա-
հայոց վիճակը բարելաւելու համար: Սատիսեան կը գրէ թէ Կա-
թողիկոսն ու ինք կը տեսնէին թէ բաւարար չէ միայն Յարին դի-
մում մը, այլ նաեւ Եւրոպական պետութեանց ալ պէտք է դի-
մել (1), որոնք անշուշտ պիտի մասնակցէին Պաշտեան պատե-
րազմի աւարտելէն ետք տեղի ունենալիք խորհրդաժողովի մը: Կա-
թողիկոսը 10 Նոյ. 1912 թուակիր նամակով մը Պօղոս Նուպար Փա-
շան կը նշանակէր իր ներկայացուցիչը Եւրոպական պետութեանց
մօտ: Պօղոս Նուպար Փաշա 13 Յունուար 1913 թուականով իր հա-
ւանութիւնը յայտնելով՝ կը սկսէր աշխատանքի: Իրեն որպէս օգ-
նական կը հրաւիրէր Իւթիւճեան Եպս.ը, Եագուպ Արթին Փաշան,
Յարութիւն Մազլումեանն ու Մինաս Զերադը: Այս ձեւով ահաւա-
սիկ կը կազմուէր Պատուիրակութիւնը, որ 1914-ի Բարենորոգում-
ներու ծրագրի ստորագրութեան մէջ իր դերը կ'ունենար: Պատուի-
րակութեան նպատակն էր «վարչական ինքնավարութիւն մը Թըր-
քական Հայաստանի վեց վիլայէթներուն համար, որ համախմբը-
ւելով միակ շրջան մը կազմէին, քրիստոնեայ վալիէ մը կառավա-
րուած եւ Պերլինի Դաշնագիրն ստորագրող պետութեանց լուրջ
բոնթօրին տակ դրուած» (2):

(1) « The Memoirs of a Mayor », *The Armenian Review*, No. 1 (March 1950), էջ 103:

(2) Արշակ Զօպանեան, « Պօղոս Նուպար Փաշայի Հայքնապարակն
գործունէութիւնը », Պաշար Հանդէս, Սեպտ. 1931, էջ 123:

1915-ի սկիզբները, Կաթողիկոսը կ'որոշէր վերահաղմել Ադգային Պատուիրակութիւնը, որուն գործը պիտի ըլլար Հայաստանի թուրք լուծէն ազատագրումը պահանջել դաշնակից պետութիւններէն (3)։ Այս գործը կրկին կը վստահուէր Պօղոս Նուպար Փաշայի, որ 1915-ի գարնան Փարիզ կու գար այլեւս Եգիպտոս չվերադառնալու համար։

Ա. Համաշխարհային Պատերազմը առիթ չէր տար պատուիրակութեան գործօն դեր մը կատարել։ 1916-ին Պօղոս Նուպար Փաշայի եւ Ժորժ Փիքոյի միջեւ կնքուած համաձայնութեամբ Արեւելեան Լեզէոնը կը կազմուէր։

Քանի որ Փաշան կը կազմէ Ադգ. Պատուիրակութեան կորիզը, կ'արժէ տալ անոր անձնաւորութեան ուրուագիծը։

Պօղոս Նուպար Փաշա՝ որդին էր Նուպար Փաշայի, որ Խտիւհան շրջանին եղած էր Եգիպտոսի Վարչապետ։ Պօղոս Նուպար Փաշա ասպարէզով ճարտարագէտ էր եւ Եգիպտոսի մէջ աչքառու գործեր գլուխ հանած էր — եգիպտական երկաթուղիներու կազմակերպութիւնը. հիմնած էր Աղեքսանդրիոյ հանրակառքերը, Հելիոպոլսոյ հսկայ ընկերութիւնները. բաժնետէր էր Գահիբէի Ջուրերու Ընկերութեան (4)։ Կարճ խօսքով՝ հսկայ ձեռնարկներու ոգին եղած էր։

1906-ին ուրիշներու հետ հիմնադրած է Հայ Բարեգործական Ընդհ. Միութիւնը, որ ցարդ էր դոյութիւնը կը պահէ։ Ապրած է հայ միջավայրէն հեռու, կարելի է ըսել ամբողջն կտրուած, անդիտակ իր նախահարց լեզուին եւ անդիտակ հայ հողերանութեան։ Ըսինք թէ մտայնութեամբ ու խառնուածքով քիչ հայ է Պօղոս Նուպար Փաշա, ինչ որ չ'արգիլեր զինք անկեղծ հայրենասէր մը ըլլալէ։ Ուժացում մը չէ ասիկա, այլ դաստիարակութեան ու միջավայրի բերում մը։ Յանցառ ու մակերեսային համակրութիւններ միայն իր ցեղին հետ կը կապէին Պօղոս Փաշան, որ խիստ սակաւ, ու պէտք է ըսել նաեւ, քիչ մը զէշ կը ճանչնար իր ազգակիցները (5)։

Փաշայական հով մը կար իր վրայ։ Հրահանգելու սովորութիւն մը։ Չէր ուզեր իրեն հակակարծիք մարդիկ ունենալ։ Փաշայական այդ յանձնապատասխանութեան մէկ արտայայտութիւն էր

(3) Նայմը։

(4) «Վսեմափայլ Պօղոս Փաշա Նուպար», Կոնստանտինոպոլ, ԺԹ. տարի, Թ. 8 (8 փետրուար 1919), էջ 172։

(5) Նայմը։

այն համոզումը թէ Թրքահայ դատին միակ պաշտպանը ինք էր ու իր գլխավորած պատուիրակութիւնը (6)։ Հայաստանի Հանրապետութիւնը կը կոչէր Արարատի Հանրապետութիւն, որ իրաւունք չունէր Թրքահայաստանի հարցերով զբաղիլ։ Այս հարցին աւելի մանրամասնօրէն կ'անդրադառնանք։

Դազըմդատէ հետեւեալը կը գրէ Պօղոս Նուպար Փաշայի մասին. «Պօղոս Նուպար Փաշա ստացած էր լաւ կըթուրթիւն մը. կը խօսէր քանի մը լեզու եւ կը ներկայանար որպէս ազնուականի մը կատարեալ տիպարը, որ իր մէջ կը միացնէր թէ՛ Արեւելքի եւ թէ՛ Արեւմուտքի ընկերային շնորհները» (7)։

Տարօրինակ թուի թերեւս այսպիսի անձնաւորութեան մը հայկական հարցով զբաղիլը։ Սակայն ժառանգական էր ատիկա։ Հայրը՝ Նուպար Փաշա, որ 1878-ին Փարիզ կը գտնուէր, կը դիմէր Պօլսոյ Պատրիարքութեան՝ ստանձնելու հայ դատին պաշտպանութիւնը Պերլինի Վեհաժողովին առջեւ։ Պօղոս Նուպար Փաշա ստանձնելով հայկական հարցին հետապնդումը, հարուստ մարդու եւ ազնուականի իր հանդամանքին վրայ դափնեպսակ մը եւս կ'աւելցնէր։ Ինք որ տարիներով հայ կեանքէն հեռու մնացած էր, այս ձեւով կրնար հայ ժողովուրդին իր պարտքը վճարել։

Թէեւ Ազգային Պատուիրակութիւնը ունէր այլ անդամներ, ոսկայն փաստօրէն Պօղոս Նուպար Փաշա՝ իր դերդաստանին եւ անձնաւորութեան հմայքով կը ներկայացնէր Պատուիրակութիւնը։ Այս նոյն արժանիքներուն համար էր որ պետութիւններ կը ճանչնային զինք որպէս Հայերու քաղաքական դատին պետը (8)։

Գրեթէ անգործութեան դատապարտուած Պատուիրակութիւնը, 1918-ի վերջաւորութեան կ'ուզէր վերակազմուիլ եւ գործունէութեան նոր ծրագիր մը մշակել։ Դաշնակիցներու յաղթանակը արթնութեան զօղանջ մը կ'ըլլար Պատուիրակութեան համար։ Պօղոս Նուպար Փաշա պահ մը տարակուսած էր Ազգ. Պատուիրակութեան գոյութիւնը երկարաձգելու վրայ, քանի որ Կովկասի մէջ հռչակուած էր հայկական անկախ հանրապետութիւն մը (9)։ Սակայն 1918 Հոկտ. 15 թուակիր հրաւերը ցոյց կու տար թէ Փաշան կ'ուզէր պահել Պատուիրակութիւնը։ Այդ հրաւիրագիրը ուղղուած էր

(6) Վահան Փափագեան, Իմ Յուշերը, Գ. հատոր, էջ 187։

(7) *The Struggle for Transcaucasia* (Oxford, 1915), p. 253.

(8) Վ. Փափագեան, Զնամ աշխ., էջ 96։

(9) Միքիմ Տամատեան, «Հայ Ազգային Պատուիրակութեան շուրջ», Կոնստ. ԺԸ. տարի, Թ. 38 (21 Սեպտ. 1918), էջ 1515։

ամբողջ Հայութեան: Ճշդորոշուած էր պատգամաւորներուն թիւը (33), ընտրութեան եղանակը, համագումարին վայրը (Փարիզ) եւ թուականը (1 Փետր. 1919):

Համագումարին առջեւ դրուելիք գլխաւոր հարցերն էին.

1.— Մշակել Հայ ազգի պահանջներու ծրագիրը, դէպքերու ստեղծած նոր կացութեան համաձայն:

2.— Ընտրել Գործադիր Ժողով մը — եօթը անդամներէ բաղկացած —, որ պաշտօն պիտի ունենայ հետապնդել այդ ծրագիրին իրականացումը:

«Գործադիր Ժողովը Հայ ազգի ներկայացուցիչը պիտի ըլլայ պետութեանց մօտ, պիտի հետապնդէ հայկական պահանջներու իրականացումը... Գործադիր Ժողովը իր կեդրոնը պիտի ունենայ Փարիզի մէջ, եւ պիտի կրնայ իր ներկայացուցիչները նշանակել՝ Լոնտոնի, Հռոմի, Ուաշինկթընի մէջ, եւ ամէն տեղ ուր անոնց պէտքը զգալի նկատէ» (10):

Նախապէս ճշդորոշուած ծրագիր մըն էր որ քուէարկութեան պիտի դրուէր Ազգ. Համագումարին մէջ եւ ո՛չ թէ Համագումարին կողմէ ճշդորոշուած ծրագիրն է որ պիտի գործադրուէր: Ազգային Համագումարը կանչուած էր՝ Պատուիրակութեան օրինական հիմք տալու համար: Ազգ. Պատուիրակութիւնը կազմուած էր էջմիածնի Կաթողիկոսին եւ Պոլսոյ Պատրիարքին հաւանութեամբ, եւ հիմա համագումարին համագումարով մը կրնար ամբողջ Հայութեան ընտրութիւնը համարուիլ:

Համագումարը պաշտօնապէս կը բացուէր 1919 Փետր. 24-ին եւ կը փակուէր Ապրիլ 22-ին: Փետր. 24-էն առաջ տեղի ունեցած էին նախապատրաստական նիստեր, թիւով 5, ընդամէնը՝ 43 նիստ: Կը մասնակցէին 38 պատուիրակներ, որոնցմէ 12-ը Ռամկավար կամ Ռամկավարներու համակիր, 13 Դաշնակցական եւ 12 Հնչակ-իան կամ չհղոք: Այս թիւէն դուրս են Հայաստանի պատուիրակները — Աւետիս Ահարոնեան եւ Համօ Օհանջանեան, որոնք Համագումարին կը մասնակցէին խորհրդակցական ձայնով (11):

Ինչո՞ւ խորհրդակցական եւ ոչ թէ քուէի ձայնով կը մասնակցէր Հայաստանի կառավարութիւնը: Հայ Ազգային Համագումարի Աշխատութեանց եւ Որոշմանց ամփոփումին մէջ հետեւեալ

(10) Հայ Ազգային Պատուիրակութիւն, «Հրաւեր», Կոնստ, ԺԸ. տարի, Թ. 51 (21 Դեկտեմբեր 1918), էջ 1347-1348:

(11) «The Armenian National Congress in Paris», *The Armenian Review*, Vol. 12, No. 4, p. 56:

ձեռով կը բացատրուէր Կովկասի եւ Ռուսաստանի Հայութեան պատուիրակներուն բացակայութիւնը. «Կովկասի եւ Ռուսաստանի Հայութիւնը քուէի ձայնով մասնակցելու համար պատգամաւորներ ղրկած չէր Համագումարին, որովհետեւ Խաղաղութեան Վեհաժողովին համար ընտրուած պատուիրակութեան Երեւանէ մեկնած միջոցին՝ Հայ Հանրապետութիւնը ստացած չէր Ազգ. Պատուիրակութեան հրաւիրագիրը, ինչպէս յայտարարեց նախագահը՝ Պր. Ա. Ահարոնեան» (12) :

Կարելի է եզրակացնել թէ դժուար էր այսպիսի համախմբումէ մը արդիւնաւոր աշխատանք սպասել: Անհատական եւ կուսակցական տեսակէտներու բխումը անխուսափելի պիտի ըլլար: Վահան Փափազեան (Կոմս), որ մասնակցած է այս Համագումարին, կը գրէ. «Գաղափարապէս հակադիր եւ կեդրոնախոյս տարրերէ բաղկացած էր Համագումարը: Զիրենք միացնողը անկասկած սրբազան դադափարն էր. Հայութեան տառապանքին վերջ տալ եւ ունենալ սեփական Հայրենիք» (13) :

Համագումարը կը ստեղծէր զանազան յանձնախումբեր, որոնք կը կազմէին զանազան նախագիծեր.

1. Նախագիծ կազմական կանոնադրի Հայաստանի Հանրապետութեան ժամանակաւոր վարչութեան:

2. Նախագիծ հիմնական կանոններու Հայաստանի (միացեալ) Հանրապետութեան ժամանակաւոր կարգերու համար:

3. Նախագիծ արեւմտեան Հայաստանի ապագայ սահմաններու մասին:

4. Նախագիծ Հայութեան նիւթական կորուստներու եւ վընաներու հատուցման:

5. Նախագիծ ազգային հիմնադրամի պատրաստութեան:

6. Նախագիծ Ամերիկեան Հանրապետութեան կողմէ Միացեալ Հայաստանի ապագայ մանտայի մասին:

7. Նախագիծ Հայաստանի Հանրապետութեան եւ Ազգային Պատուիրակութեան դործակցութեան կամ ձուլման մասին (14) :

(12) Կոչնակ Հայաստանի, ԺԹ. տարի, ք. 23 (7 Յունիս 1919), էջ 730:

(13) Վ. Փափազեան, Յշուստ աշխ., էջ 36:

(14) Այս ճախագիծերէն ընտանք տարածուած են վաւերական Փափազեանի Յուշերու Գ. հատորին մէջ: Կը յիշատակենք էջերը. Թ. 1 (էջ 322-329), Թ. 2 (էջ 316-322), Թ. 6 (էջ 311-315), Թ. 7 (էջ 375-382):

Այս նախագիծերը կը պատրաստուէին եւ կը յանձնուէին նորոնոր Պատուիրակութեան, երկրորդ Համագումարին ներկայացնելու համար: Համագումարը կը զբաղէր այլազան հարցերով — Խաղաղութեան Վեհաժողովին ներկայացուած Յիշատակագիր (15), Ազգ. Պատուիրակութեան ընտրութիւն, Պատուիրակութեան պիւտճէի քուէարկում, Պատուիրակութեան ուղղութեան ճշդում, եւլն.: Ազգ. Պատուիրակութեան անդամ կ'ընտրուէին Վսեմ. Պօղոս Նուպար Փաշա, ՊՊ. Փրոֆ. Աբրահամ Տէր Յակոբեան, Արշակ Զօպանեան, Գարեգին Պատրմամեան, Տոքթ. Յ. Նեւրուզ եւ Վահան Թէքեան:

Ազգային Պատուիրակութեան եւ Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան յարաբերութեան ճամբով կ'որոշուէր թէ Հայ Ազգ. Պատուիրակութիւնը «համաձայն նոր Պատուիրակութեան համար ընդունուած ուղեցոյցներուն՝ Հայ Հանրապետութեան Պատուիրակութեան հետ կը կազմէ «Ամբողջական Հայաստանի Պատուիրակութիւնը» եւ անոր հետ պիտի աշխատի ձեռք բերել Յիշատակագիրով բանաձեւուած հայկական պահանջներու գործադրութիւնը, եւ պիտի հետապնդէ Ազգային Դատին յարակից բոլոր հարցերուն բարուք լուծումը» (16):

Համագումարը հեռագիրներ կը ղրկէր Նախագահ Ուիլսոնի, Քլեմանսոյի, Լոյս Ճորճի եւ Օրլանտոյի, կսչ մը դաշնակից ազգերուն, եւ կ'որոշէր «իր եղբայրական ջերմ ողջոյնները ուղղել Հայկական Հանրապետութեան, անոր մէջ տեսնելով վեց հարիւր տարիէ ի վեր առաջին անգամ վերազարթնող Հայ ազատութեան հրեճուառիթ պատկերը» (17):

Հոս կը կեցնենք Ազգային Պատուիրակութեան գործունէութիւնը, անդրադառնալու համար Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան գործունէութեան:

Բ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Երբ Դաշնակիցները կը յաղթանակէին եւ յայտնի կ'ըլլար որ Փարիզի մէջ պիտի կայանար Խաղաղութեան Վեհաժողովը, Հա-

(15) Միմչ Ազգ. Համագումարը իր աշխատանքները կը կատարէր, 12 փետրուարիմ՝ երկու Պատուիրակութիւնները կը մերկայացնէին Յիշատակագիր մը Փարիզի Հաշտութեան Ժողովիմ:

(16) Կոչնակ Հայաստանի, ԺԹ. տարի, Թ. 23 (7 Յունիս 1919), էջ 731:

(17) Նոյնը, էջ 732-733:

յաստանի խորհրդարանը դռնփակ նիստեր կը դումարէր այդ վեհաժողովին ներկայացուցիչը հարցերուն եւ պատուիրակութեան շուրջ խորհրդակցելու եւ որոշումներ տալու համար: Հայկական հողային պահանջներուն շուրջ կար երեք տեսակէտ. — 1) վարչապետ Բաջալունի կը պաշտպանէր առանց դէպի ծով ելքի Հայաստան մը (չափաւորական), 2) խմբակ մը կը պաշտպանէր Սեւ ծովի վրայ ելքով Հայաստան մը (միջին ճամբայ), 3) իսկ Ժողովրդական Կուսակցութեան ներկայացուցիչները՝ ծովէ ծով Հայաստան մը (ծայրայեղ տեսակէտ): Խորհուրդը կը քուէարկէր ի նպաստ միջին տեսակէտին, այսինքն Սեւ ծովու վրայ ելքով Հայաստանի մը, նոյնիսկ առանց յիշելու Կիլիկիան (18): Իսկ դալով մանտայի կամ հողատարութեան հարցին, նախապատուութիւնը կը արուէր Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներուն, ապա Անգլիոյ, Ֆրանսայի, ամենէն ետք՝ Ռուսաստանի (19):

(1967-ի ամառը (14 Յուլիս) Լիբանանի ամառանոցներէն Պուա տը Պոյոնբերի մէջ երբ հարցում ուղղեցինք Մեթր Խորհով Թիւթիւնճեանի (Հանր. Հայաստանի պետ. գործիչներէն) հայկական հողային պահանջներուն մասին, հետեւեալ հաստատումը ըրաւ. «Արամ Մանուկեան կը պաշտպանէր այն տեսակէտը թէ պէտք չէ ունենալ ընդարձակ Հայաստան մը, այլ այնքան հող՝ որ կարելի ըլլայ պաշտպանել: Դէմ էր որ ծովէ ծով Հայաստանի ծրագիրը պաշտպանուի եւ այդ ուղղութեամբ ալ թելադրած էր Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան: Սակայն արտասահմանի Դաշնակցականները, Փարիզի մէջ դումարուող Ազգային Համագումարը եւ ընդհանրապէս արտասահմանի հայութիւնը կը ծափահարէին ծովէ ծով Հայաստանի տեսակէտը):

Հաշտութեան պատուիրակութիւնը կը բաղկանար երեք հոգիներէ. — Աւետիս Ահարոնեան՝ նախագահ (ներկայացուած Դաշնակցութեան կողմէ), Միքայէլ Պապաջանեան (Ժողովրդականներու կողմէ) եւ Համօ Օհանջանեան, որ այդ օրերուն Պերլին կը գտնուէր: Դահլիճը՝ Պատուիրակութեան կը հրահանգէր համեմալիս դործակցութիւն ցոյց տալ Պօղոս Նուպար Փաշայի Պատուիրակութեան հետ, «իսկ եթէ պէտք ըլլայ յանձնել անոր՝ նախագահութիւնը, իսկ Ահարոնեանին՝ փոխ-նախագահութիւնը» (20):

(18) Ա. Խատիսեան, Հայաստանի Հանրապետութեան Մագումն ու Զարգացումը (Արեւի, 1930), էջ 98:

(19) Ս. Վրացեան, Հայաստանի Հանրապետութիւն, Բ. տպագրութիւն (Պէյրութ, 1958), էջ 200:

(20) Ա. Խատիսեան, նոյն տեղը:

Գլխաւոր Պատուիրակութեան կ'ընկերանային նաեւ դործակատարներ — Տիրգրան Միրզայեանց, որպէս քարտուղար. Տ. Փիլալեան՝ մասնագէտ հողագործ եւ երկրաչափ. զօրավար Ղորղանեան, իբրեւ զինուորական խորհրդական (21) :

Դեկտ. 12-ին, Պատուիրակութիւնը կը մեկնէր Երեւանէն Թիֆլիս, ապա Պաթում, ուրկէ՝ յատկապէս իր տրամադրութեան տակ դրուած շոգենաւով կ'ուղղուէր Պոլիս, Մարսէյլ եւ 1919 Փետր. 4-ին կը հասնէր Փարիզ :

Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը խորհրդակցական ձայնով կը մասնակցէր Ազգ. Համագումարին, որ այդ օրերուն կը դումարուէր Փարիզի մէջ : Փետր. 12-ին, միացեալ Յիշատակագիր մը կը յանձնուէր Փարիզի Վեհաժողովին՝ երկու պատուիրակութեանց պետերուն կողմէ : Ազգային Համագումարը իր այլ յանձնախումբերու կողքին կը ստեղծէր յանձնախումբ մը, ստեղծելու համար նախագիծ մը՝ երկու պատուիրակութեանց ձուլման համար : Անհրաժեշտ էր այս միացումը, որովհետեւ ժողովուրդի մը շահերը չէին կրնար ներկայացուիլ երկու տարբեր պատուիրակութեանց կողմէ : Արդէն Հայաստանի Դահլիճը նկատի առած էր այս պարագան, նոյնիսկ զիջելով պատուիրակութեան նախագահութեան պատիւը՝ Պողոս Նուպար Փաշայի :

Սկիզբէն իսկ ի յայտ կու գային անհասկացողութիւններն ու փոխադարձ հակակրանքը երկու պատուիրակութեանց միջեւ : Ազգային Պատուիրակութիւնը պաշտօնական պատուիրակութեան արժէքը կը փոքրացնէր, զայն նկատելով միայն Կովկասահայութեան ներկայացուցիչը, իսկ ինքզինք դաւանելով ներկայացուցիչը Թրքահայոց : Թրքահայի եւ Կովկասահայի հին՝ փոխադարձ հակակրանքն էր որ ինքզինք կը ցուցաբերէր :

Պողոս Նուպար Փաշա կը մտածէր թէ իր Պատուիրակութիւնը միջազգային ճանաչում ստացած է եւ որոշ յանձնառութիւններ

(21) Վահան Փափագեան ուրիշ ամուսններ ալ կը յիշատակէ, որոնք, հաւանաբար, Պատուիրակութեան գործունէութեան ընդարձակումով ամբարժեշտ մկատուեցան : Ասոնք են՝ Յովհաննէս Խան Մասեհեան, ռուս պետական Դումայի անդամ՝ Մովսէս Ամէմեան. Պոլսոյ ռուս դեսպանական խորհրդական, արեւելագէտ եւ հայկական հարցերու մասնագէտ՝ Ամսորի Մանսիշքամ, Ասքաղէկեան, Ալեքսանտր Պարոնեան, Ռուբէն Որբերեան, Ռուբէն Պերպերեան, Տէրպետերեան, Ասլաուրաք, Վաչեան, Յովհաննէս Զայեան եւ ուրիշներ : Նաեւ Վահան Փափագեան իմք, որպէս Պատուիրակութեան անդամ :

կնքած, որոնք կրնային յօդս ցնդիլ երբ միանար Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան: Կար նաեւ թերեւս անձնական տարր մը: Աւետիս Աւարոնեան, հայ գիւղացիի զաւակ, կը ներկայանար պատուիրակութեան նախադասի հանգամանքով, իսկ ինք՝ աղնուական դասակարգի ծնունդ. ի՞նչպէս այս դիրքերէն կարելի էր դործակցութիւն ակնկալել:

Մասամբ ալ կարելի է ըսել որ Ազգային Պատուիրակութիւնը իրաւունք ունէր խէթ աչքով նայելու Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան. չէ՞ որ այս վերջինը Կիլիկիոյ վերաբերեալ ակնարկութիւն չունէր իր հողային պահանջներուն մէջ: Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը գիտէր թէ գաղտնի համաձայնութիւններու ճամբով, Ֆրանսան՝ Կիլիկիան իրեն վերապահած էր: Հայաստանի Պատուիրակութիւնը կը խորհէր թէ Կիլիկիոյ հողամասի պահանջումով, իր դէմ պիտի գտնէր Ֆրանսան, որուն օժանդակութիւնը անհրաժեշտ էր հայկական հողային պահանջներու իրագործման համար: Իսկ Պօղոս Նուպար Փաշան կը խորհէր թէ իր պատուիրակութեան իրաւասութեան սահմանին մէջ է եւ թրքահայաստանի դաւաճներու, եւ Կիլիկիոյ ճակատագիրով զբաղիլ: Մանաւանդ ձորճ Փիքոյի հետ 1916-ի իր կնքած համաձայնութեամբ, Կիլիկիոյ ինքնավարութիւն պիտի տրուէր: Այս ակնկալութիւնը ունենալէ ետք, ի՞նչպէս կարելի էր համաձայնիլ Պատուիրակութեան մը հետ, որ չէր պահանջեր Կիլիկիան:

Երկու պատուիրակութիւններն ալ իրենց անջատ գոյութիւնը պահեցին, թէեւ միացման ճիգեր անպակաս եղան: Սակայն մեծ պետութիւնները միշտ ալ նախապատուութիւն տուին Հանրապետութեան Պատուիրակութեան, որովհետեւ վերջինը կը ներկայացնէր կազմակերպուած պետութիւն մը: Այդ նախապատուութիւնը կը տեսնենք 1919 Փետր. 26-ի Հաշտութեան Վեհաժողովի Հայկական ունկնդրութեան, երբ Պօղոս Նուպար Փաշա վերջին վայրկեանին, Փիշոնի միջնորդութեամբ ունկնդրութեան կ'արժանանայ: Նաեւ Սեւրի Դաշնագրի ստորագրութեան ատեն, երբ ստորագրութեան պատիւը կ'երթայ Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան նախազահին:

1919 Մայիս 28-ին, Հայաստանի Խորհուրդը կը հռչակէր Միացեալ Հայաստանը (Արեւելահայաստանի եւ Արեւմտահայաստանի միացումը), հրաւիրելով արեւմտահայ 12 երեսփոխաններ բազմիլ Հայկական Խորհրդարանին մէջ: Ազգ. Պատուիրակութեան համար այս գործը բռնաբարում մըն էր, որովհետեւ ան ինքզինք կը դաւանէր Թրքահայոց հարցերով եւ իրաւունքներով զբաղող իրաւասու միակ մարմինը: Պօղոս Նուպար Փաշա կը պատրաստուէր

հրապարակային պաշտօնական բողոք բառնալ Հայաստանի Կառավարութեան դէմ, սակայն պաղարին մարդոց միջամտութեամբ, ան կը հրաժարէր այդ մտադրութենէն: Երկու պատուիրակութեանց պետերը կը հրատարակէին միացեալ յայտարարութիւն մը այս խնդրին առնչութեամբ. «Ազգային Պատուիրակութիւնը անմիջապէս ծանոցը Հանրապետութեան Փարլզի ներկայացուցիչներուն թէ, քաղաքական ինչպէս նաեւ իրաւական կարգ մը պատճառներով, ինք իր հաւանութիւնը չի տար յիշեալ յայտարարութեան, նկատի ունենալով այն պայմանները որոնց ներքեւ անիկա եղած էր: Ասիկա հեռադրաւ հաղորդուեցաւ Երեւանի Կառավարութեան» (22):

Ա. Ահարոնեան այն կասկածը ունէր թէ Ազգ. Պատուիրակութիւնը ծածուկ աշխատանք կը տանէր ինքզինք որպէս Հայաստանի Կառավարութեան պատուիրակութիւն ճանչցնելու: 24 Ապրիլ 1919 թուակիր նամակով Հայաստանի Հանրապետութեան Արտաքին Գործոց Նախարար Ս. Տիգրանի կը թելադրէր. «... Միացեալ Հայաստանի Կառավարութեան եւ պարլամենտի խնդիրը մնում է առկախ: Ժամանակը հասած է վերջ տալու այս տուալիզմին (երկուութեան) եւ քաղաքային աշխարհի առջեւ ներկայանալ մի ճակատով: Ծուռով միջազգային յանձնառութիւններ պէտք կը լինի անել, պայմանագրեր ստորագրել, ֆինանսական ու տնտեսական փոխառութիւն կնքել, մանտաղ յանձն առնող պետութեան հետ յարաբերութեան մէջ մտնել, նոյնիսկ մանտաղի պայմանները քննութեան ենթարկել: Այս բոլորի համար անհրաժեշտ է միացեալ Հայաստանի միացեալ կառավարութիւն, որպէսզի կարողանայ յանուն համայն Հայութեան, իրրեւ կաղմակերպուած պետութիւն դործել, այլապէս՝ մանտաղորը կարող է վարուել իր ուղածի պէս եւ մեր քաղաքական ազատութիւնն ու անկախութիւնը կը վտանգուի» (23):

Արդեօք այս մտահոգութիւններէն ծնած թելադրանքը իր դերը կ'ունենա՞ր մէկ ամիս ետք կատարուած Միացեալ եւ Անկախ Հայաստանի յայտարարութեան աքտին մէջ, որոշապէս կարելի չէ ըսել: Սակայն աքտին դէմ կ'ընդվզէր, ինչպէս տեսանք, Ազգային Պատուիրակութիւնը: Այդ ընդվզումը նախ կու դար անձնական

(22) «Պաշտօնական յայտարարութիւն ամբողջական Հայաստանի Պատուիրակութեան», Կոչնակ Հայաստանի, ԺԹ. տարի, Թ. 34 (23 Օգոստոս 1919), էջ 1096:

(23) Մանուկ Գ. ձիգվէմեան, Պատմութիւն Ամերիկահայ Քաղաքական Կուսակցութեանց (Ֆրէզնո, 1930), էջ 396:

նկատումներէ: Միացեալ խորհրդարանի մը մէջ թրքահայերն ալ իրենց ներկայացուցիչները պիտի ունենային եւ այդպիսի խորհրդարանի մը կողմէ լիազօրուած պատուիրակութեան մը ղեկավարը պիտի նշանակէր վերջ մը դնել Ազգ. Պատուիրակութեան ղեկավարութեան: Երկրորդ՝ ազգային նկատումներէ: Ազգ. Պատուիրակութիւնը կը հաւատար թէ Ռուսիան ուշ կամ կանուխ պիտի դրաւէր Հայաստանը (24): Անջատ պատուիրակութեան իր հանգամանքը կրնար առիթ տալ Հայաստանի դրաւումէն ետք իսկ որպէս թրքահայ դատի պաշտպան շարունակել իր առաքելութիւնը:

Միացեալ յայտարարութիւնը կը հաղորդէր թէ երկու պատուիրակութեանց միջեւ բանակցութիւններ սկսած են եւ Ազգային Պատուիրակութիւնը կը պատրաստուի պատգամաւորութիւն մը ղրկել Երեւան՝ վերջնական համաձայնութիւն մը զոյացնելու համար:

Եռանդամ պատգամաւորութիւն մը, որ կը ներկայացնէր Ազգ. Պատուիրակութիւնը, Հոկտեմբերի կէսերուն կը հասնէր Երեւան: Անդամներն էին՝ Վահան Թէքէեան (նախագահ), Տօքթ. Նշան Տէր Ստեփանեան եւ Սամսոն Յարութիւնեան: Հայաստանի Հանրապետութեան կողմէ կը ներկայանային՝ Սիմոն Վրացեան (նախագահ), Շաւարշ Մխաբեան եւ Մարտիրոս Յարութիւնեան:

Տարօրինակ երեւոյթ էր պարզուածը: Հայութեան մաս կադմող կողմեր – Հանրապետութիւն մը եւ այդ Հայութեան զրեթէ ինքնակոչ մէկ մարմինը՝ կը բանակցէին ազգային հրատապ հարցերու շուրջ: Վրացեան ակնարկելով այս հայ-հայկական բանակցութիւններուն (25), կը զրէ. «Մինչ բանակցութիւնների հիմքը, ըստ երեւոյթին, ազգային-հատուածական բնոյթ էր կրում՝ թիւրքահայ-ռուսահայ, Երեւան ուղարկուող պատգամաւորութիւնը եւ, ինչպէս հետագային կը տեսնենք, նաեւ Երեւանի կառավարութեան ներկայացուած պահանջները աւելի կուսակցական դունաւորում ունէին» (26):

(24) Նոյնը, էջ 397:

(25) Այս բանակցութիւններուն անդրադարձած է Սիմոն Վրացեան՝ երեք ամսով. ա) Բանակցութիւններ Ազգ. Պատուիրակութեան եւ Հայաստանի Հանրապետութեան միջեւ, Պոսթըմ, 1920: բ) «Հայ-Հայկական Բանակցութիւններ», Վէժ, Դ. տարի, ք. 3 – Զ. տարի, ք. 1, 1936-1938: գ) Հայաստանի Հանրապետութիւն, Բ. տիպ, էջ 282-291:

(26) Ս. Վրացեան, «Հայ-Հայկական Բանակցութիւններ», Վէժ, Դ. տարի, ք. 3 (Մայիս-Յունիս, 1936), էջ 82-83:

Ազգ. Պատուիրակութեան անդամները կը պատկանէին Ռամ-
կավար-Ժողովրդական Կուսակցութեան, իսկ Երեւանի կառավա-
րութեան ներկայացուցիչները՝ Դաշնակցութեան: 1919 Յունիս 21-23,
տեղի ունեցած էին Հայաստանի Խորհրդարանական ընտրութիւն-
ները եւ Դաշնակցութիւնը 80-ի վրայ 72 երեսփոխան զբաղեցրէր
Խորհրդարան: Այսպիսի Խորհրդարանի մը ներկայացուցիչները ան-
շուշտ որ Դաշնակցական պիտի ըլլային:

Ժողովները տեւեցին 29 Հոկտեմբերէն 16 Նոյեմբեր, որուն
ընթացքին 9 նիստեր դումարուեցան, սակայն կողմերը չհամաձայ-
նեցան:

Ի՞նչ կը պահանջէր Ազգ. Պատուիրակութիւնը: Կը յիշատա-
կինք կարեւորները.

1.- Միացեալ Պարլամենտ եւ միացեալ ժամանակաւոր կա-
ռավարութիւն. կէսը՝ տաճկահայ, կէսը՝ ռուսահայ:

2.- Կառավարութեան կազմի տաճկահայ անդամները նշա-
նակում են Պօղոս Նուպարի Պատուիրակութեան կողմից. ռուսա-
հայ անդամները՝ Հայաստանի ներկայ կառավարութիւնից:

3.- Նախարարական պաշտօնների բաժանումը կատարել փո-
խադարձ համաձայնութեամբ, բայց նախարարապետը պէտք է լինի
Պօղոս Նուպարը՝ մնալով նաեւ Միացեալ Պատուիրակութեան նա-
խագահ:

4.- Արտաքին գործոց եւ դիւնուորական նախարարները պէտք
է լինին ոչ-Դաշնակցական:

5.- Քանի որ նախարարապետը պիտի ապրի Պարիզում, նը-
րան՝ Երեւանում պէտք է նշանակել փոխանորդ:

6.- Ժամանակաւոր կառավարութիւնը կազմուելուց յետոյ,
ներկայ պարլամենտին պիտի տրուի անորոշ ժամանակով դադար,
մինչեւ որ գումարուի միացեալ Պարլամենտը:

7.- Միացեալ Պատուիրակութիւնը պէտք է կազմուի Փարի-
զում, երկու կողմէն հաւասար անդամներով: Տաճկահայ անդամ-
ներին կը նշանակէ Պօղոս Նուպարը, իսկ միւս կողմինը՝ կառավա-
րութիւնը:

8.- Պօղոս Նուպարի նշանակած անդամները անփոփոխելի
են, եւ կառավարութիւնն իրաւունք պիտի չունենայ հրաժարեցնել
նրանց մինչեւ հայկական հարցի լուծումը:

9.- Նոր Պատուիրակութեան նախագահ լինելու է Պօղոս Նու-
պարը եւ ամբողջապէս պատասխանատու պիտի լինի միացեալ կա-
ռավարութեան առջեւ. շատ խնդիրներ նա պիտի լուծէ ըստ իր
հայեցողութեան, առանց կառավարութեան կամքը առնելու:

10.— Համաձայնութիւնը կը յայտարարուի այն մտքով թէ Ռուսահայաստանն է միացել Թիւրքահայաստանին (27) :

Տարօրինակ էր երեւոյթը: Ազգ. Պատուիրակութեան ներկայացուցիչները կարծէք յաղթական պետութիւն մը ներկայացնէին: Պետութիւն չներկայացնելէ զատ, իրենք խօսած Թրքահայութիւնն ալ չէին ներկայացներ, որովհետեւ իրենք որ կը ներկայանային որպէս Ազգ. Պատուիրակութեան ներկայացուցիչներ, Ազգ. Պատուիրակութեան ընտրութեան մէջ Կովկաս դռնուող Թրքահայերը ձայն չէին ունեցած: Անհեթեթ էր երկրին վարչապետութիւնը տալ Հայաստանին դուրս դռնուող անձի մը, մանաւանդ որ այդ անձին՝ արտասահմանի մէջ ապրելու տեւողութիւնը անյայտ էր:

Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը կ'ընդունէր, որ՝

1.— Կառավարութիւնն ու Պարլամենտը կազմուին կէս առ կէս՝ տաճկահայերից եւ ռուսահայերից:

2.— Նախարարապետը պէտք է ապրի Հայաստանում եւ ոչ Փարիզում, հետեւաբար Պօղոս Նուպար չի կարող այդ պաշտօնն ստանձնել:

3.— Զինուորական նախարարը պէտք է լինի չէզոք անձնաւորութիւն, ինչպէս մինչեւ այսօր եղել է. արտաքին գործոցը՝ ներկայ կառավարութիւնից կը նշանակուի:

4.— Երկու պատուիրակութիւնները կը ձուլուին Պօղոս Նուպարի գլխավորութեամբ, սակայն Միացեալ Պատուիրակութիւնը պէտք է գործէ կառավարութեան հրահանգներով եւ պատասխանատու է կառավարութեան առջեւ:

5.— Նոր Պատուիրակութեան տաճկահայ անդամները կարող են նշանակուիլ Պօղոս Նուպարի կողմից, բայց մի անգամ որ Պատուիրակութիւնը կազմուեց, այլեւս ենթակայ է կառավարութեան (28) :

Ազգային Պատուիրակութեան ներկայացուցիչները կ'առաջարկէին ներկայ խորհրդարանին անորոշ ժամանակով արձակուրդ տալ — մինչեւ Թրքահայ պատուիրակներու ընտրութիւնը եւ երկու երրորդին ժամանումը: Իսկ Հայաստանի Հանրապետութեան ներկայացուցիչները կ'առաջարկէին խորհրդարանին տալ ժամանակաւոր արձակուրդ: Այս վերջին հարցն էր որ դժուարացուց խնդիր-

(27) Նայմը, էջ 83-84:

(28) Նայմը, էջ 83-84:

ները եւ Նոյ. 16-ի նիստէն ետք Ազգ. Պատուիրակութեան պատգամաւորութիւնը խղեց բանակցութիւնները, իսկ վարչապետ Խատիսեան առկախեց՝ բաց դուռ ձգելով (29) :

Բանակցութիւններէն երեք ամիս անցնելէ ետք Պօղոս Նուպար Փաշա կը հեռագրէր թէ պատրաստ է Հայաստանի կառավարութեան պայմանները ընդունիլ եւ կը նշանակէր իր ներկայացուցիչները Հայ Ժողովրդական կուսակցութեան պարագլուխներէն՝ Սամսոն Յարութիւնեան եւ Արշ. Մխիթարեան: Խորհրդակցութիւնը տեղի կ'ունենար Մարտ 25-ին Վարչապետին առանձնասենեակին մէջ՝ ի ներկայութեան Ս. Վրացեանի եւ կը բացատրուէր թէ երեք ամսուան մէջ քաղաքական պայմանները փոխուած էին եւ նախկին պայմանները այլեւս ի զօրու չէին:

Այս բանակցութիւնները չվերսկսան: Հայկական զոյգ պատուիրակութիւնները իրենց անջատ դոյութիւնը պահեցին՝ թէեւ համագործակցութեան եւ միաձուլման աշխատանքները անպակաս եղան:

THE TWO ARMENIAN DELEGATIONS

A. DER KHATCHADOURIAN

At the end of 1918, when the Allied victory was certain, the Armenians reinforced their political activities. Both the Republic of Armenia and the Armenians abroad thought that a peace conference was going to be the result of the victory, so they began to cooperate and to formulate their demands. Due to geographical conditions and to personal ambitions, two separate Delegations were created in order to pursue the Armenian demands.

The first Delegation was the Armenian National Delegation, headed by Boghos Nubar Pasha and representing the Armenians of the Diaspora. The second one was the Delegation of the Republic of Armenia, headed by Avetis Aharonian.

Our article tries to study how these Delegations were created, what were their aims and what attempts were made in order to unify the two Delegations.

(29) Նոյմբ, Զ. տարի, 1938, ք. 1, էջ 104: